

І. В. Найда, кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри права Київського кооперативного інституту бізнесу і права

А. П. Дербак, кандидат філософських наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Статтю присвячено актуальній проблемі розвитку ідей національно-патріотичного виховання. У статті проаналізовано вплив поглядів видатного українського філософа, поета і педагога Григорія Сковороди на особливості національно-патріотичного виховання як однієї із складових удосконалення державного управління.

Визначено, що національно-патріотичне виховання втілює і віддзеркалює в собі процес національного відродження української нації. Нація, яка поєднує індивіда з іншими індивідами шляхом більш широкої системи норм, цінностей і символів, що мають субетнічне значення, робить його одночасно і відкритим до інших систем, приводить до усвідомлення своєї не тільки національної, але і загальнолюдської приналежності.

Узагальнено науковий доробок Григорія Савича Сковороди щодо національно-патріотичного виховання. Зазначено, що він мав великий вплив як на своїх сучасників так і на сучасне українське суспільство. Актуальність робіт Григорія Савича в сучасному контексті пояснюється тим, що на вершині його наукової діяльності стоїть людина.

Визначено, що національна самосвідомість є визначальною духовною рушійною силою розвитку нації, яка зумовлює свідоме покладання способу її суспільно-історичного буття і самореалізації. Формування національної самосвідомості відбувається на певних духовних засадах, провідними серед яких є система національно-наукового знання, світогляд та мораль.

У статті звернено увагу на те, що шлях особистісного розвитку і морального вдосконалення на думку Г. Сковороди лежить через працю, освіту та науку. Лише завдяки їм можна досягти найвищого блага.

Показано, що світоглядні позиції Г. Сковороди щодо цієї проблематики мають релігійно-філософський та патріотичний характер, вони невідривно пов'язані із зверненнями до Біблії та християнської традиції, а тому спираються на головні християнсько-світоглядні категорії: любов, віру, щастя, мораль, патріотизм та ін.

Зроблено висновок про те, що Григорій Сковорода вважав антеїзм спорідненістю етнічної спільноти із землею, природою, довкіллям загалом. Допоки людина має зв'язок з рідною землею вона не втрачає свої сили.

Показано, що державна політика національно-патріотичного виховання має бути спрямована на утвердженні любові до Батьківщини та рідної землі.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, Григорій Сковорода, державне управління, національна самосвідомість, національна ідея, нація, ідея антеїзму.

I. V. Naida, A. P. Derbak. Philosophical views of Hryhoriy Skovoroda and their influence on national-patriotic education as a factor in improving public administration

The article is devoted to the actual problem of the development of ideas of national-patriotic education. The article analyzes the views of the outstanding Ukrainian philosopher, poet and teacher Hryhoriy Skovoroda on the peculiarities of national-patriotic education as one component of improving state administration.

It was determined that national-patriotic education embodies and reflects the process of national revival of the Ukrainian nation. A nation that connects an individual with other individuals through a wider system of norms, values and symbols that have sub-ethnic significance, makes him at the same time open to other systems, leads to awareness of his not only national, but also universal human belonging.

The scientific work of Hryhoriy Savych Skovoroda on national-patriotic education is summarized. It is noted that he had a great influence both on his contemporaries and on modern Ukrainian society. The relevance of Grigory Savych's works in the modern context is explained by the fact that a man stands at the top of his scientific and literary activity.

It was determined that national self-awareness is the determining spiritual driving force of the nation's development, which determines the conscious laying down of the way of its socio-historical existence and self-realization. The formation of national self-awareness takes place on certain spiritual foundations, leading among which are the system of ethnographic knowledge, worldview and morality.

Attention is drawn to the fact that the path to personal development and moral improvement, according to H. Skovoroda, lies through work, education, and science. Only thanks to them you can achieve the highest good.

It is shown that G. Skovoroda's worldview positions on this issue have a religious-philosophical and patriotic character, they are inextricably linked with appeals to the Bible and Christian tradition, and therefore rely on the main Christian worldview categories: love, faith, happiness, morality, patriotism, etc.

It was concluded that Hryhoriy Skovoroda considered atheism the kinship of the ethnic community with the earth, nature, and the environment in general. As long as a person has a connection with his native land, he does not lose his strength.

It is shown that the state policy of national-patriotic education should be aimed at establishing love for the Motherland and native land.

Key words: national-patriotic education, Hryhoriy Skovoroda, state administration, national self-awareness, national idea, nation, idea of atheism.

Постановка проблеми. Україна наразі перебуває в процесі розвитку та становлення багатьох соціальних інститутів, серед яких, провідне місце посідає національно-патріотичне виховання. Питання національно-патріотичного виховання стоїть невіддільно від проблем державотворення та набуває особливого значення у контексті державотворчої спадщини Григорія Сковороди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою педагогічної та філософської спадщини Григорія Сковороди, присвячені праці Н., Кавалерової, Н. Іванової, В. Горського, С. Литвинова, та ін.

Окремі питання життєвого і творчого шляху Григорія Сковороди висвітлено у працях видатних дослідників таких як М. Поповича, Д. Т. Федотова, З. Скрипника, О. Мартинюка, В. Шевчука, Д. Чижевського, Я. Кравця та ін. Питанню національно-патріотичного виховання в творах Григорія Сковороди дослідниками висвітлено не достатньо.

Мета статті – дослідження та аналіз філософських поглядів Григорія Савича Сковороди та їх вплив та національно-патріотичного виховання в державі.

Виклад основного матеріалу. Розвиток соціальних інститутів на кожному етапі свого формування відповідає конкретному історичному періоду та тим соціальним змінам, що відбуваються у суспільстві.

Національно-патріотичне виховання втілює і віддзеркалює в собі процес національного відродження української нації. Нація – це така спільнота яка усвідомлює свою єдність та відмінність від інших на підставі тих чинників, що створили цю єдність.

Нація виникає тоді, коли в окремої людини і народу викристалізовується національна свідомість як результат спільної діяльності людей, що складається:

- зі знання про дійсність, природу, суспільство, з виокремлення індивідом себе з предметного світу як суб'єкта пізнання;
- зі спрямованості на досягнення мети, планування своєї діяльності й поведінки, прогнозування їхніх результатів;
- зі ставлення до об'єктивної дійсності, до інших, до самого скребе, що пов'язано з само оцінюванням, самокритикою, станом емоційно-вольової сфери людини [1, с. 21].

Нація, яка поєднує індивіда з іншими індивідами шляхом більш широкої системи норм, цінностей і символів, що мають субетнічне значення, робить його одночасно і відкритим до інших систем, приводить до усвідомлення своєї не тільки національної, але і загальнолюдської приналежності [2, с. 126].

Національно-патріотичне виховання має історично обумовлений контекст, воно тісно пов'язане з умовами буття, в яких живе суспільство, зі світоглядом народу, з психологією нації.

Особливу увагу питанню національно-патріотичного вихованню приділяв видатний український науковець, педагог, філософ Григорій Сковорода. Він мав великий вплив як на своїх сучасників так і на сучасне українське суспільство. Актуальність робіт Григорія Савича в сучасному контексті пояснюється тим, що на вершині його наукової і літературної діяльності стоїть людина.

Національно-патріотичне виховання особистості – справа не одного соціального інституту, наприклад родини чи школи, це справа спільна: держави, громади, сім'ї. І тому виховання патріотичної ідеї має пряму спрямованість від ідеї держави, суспільства до інтересів кожного громадянина.

Національна самосвідомість є визначальною духовною рушійною силою розвитку нації, яка зумовлює свідоме покладання способу її суспільно-історичного буття і самореалізації. Формування національної самосвідомості відбувається на певних духовних засадах, провідними серед яких є система націознавчого знання, світогляд та мораль. Ці духовні чинники суттєво впливають на становлення політичної свідомості нації, яка досягає свого концептуального вираження в ідеології національного самоствердження. Національна ідеологія постає формують ядром національної самосвідомості як системи рефлексивного знання, що інтегрує в собі у знятому вигляді всю сукупність історичного досвіду народу і використовує його для покладання історичної перспективи національного розвитку та стимулювання волі народу до активної націотворчості [3, с. 536].

Національна самосвідомість є духовною основою консолідації нації, спонукачем колективної волі до дії, дороговказом суспільного поступу і пошуку адекватних засобів реалізації намічених цілей. Тому слід погодитися з думкою Г. Сковороди, що національна свідомість має бути репрезентована національними почуттями, які активізують патріотичні настрої та сприяють формуванню національної гідності як складової національно-патріотичного виховання.

Світоглядні позиції Г. Сковороди щодо цієї проблематики мають релігійно-філософський та патріотичний характер, вони невіддільно пов'язані із зверненнями до Біблії та християнської традиції, а тому спираються на

головні християнсько-світоглядні категорії: любов, віру, щастя, мораль, патріотизм та ін. Шляхом міркувань про них філософ шукає відповідь на питання, ким є людина, який зміст її життя, які основні грані людської діяльності. «Кожен повинен пізнати свій народ і у народі пізнати себе», – наголошував Г. Сковорода. «Якщо ти українець, будь ним, – писав він. – Якщо ти поляк, то будь поляком... Все добре на своєму місці і своїй мірі» [4].

В трактуванні Г. Сковородою народної педагогіки наявне поєднання елементів національно-українських і західних традицій. Але видатний український мислитель, сприймаючи досягнення західноєвропейської педагогічної культури, міцно стояв на ґрунті українських виховних традицій. Тому його погляди на українську народну педагогіку, з одного боку, стоять на дуже високому європейському рівні, а з іншого – відзначаються великою оригінальністю.

Г. Сковорода добре знав й високо цінував провідні навчально-виховні засоби української народної педагогіки – рідну мову, український фольклор, традиційну практику родинного виховання дітей, національні звичаї, традиції, свята, обряди, символи, багатюще розмаїття народного мистецтва, народні дитячі й молодіжні ігри та іграшки, ремесла та промисли. Він був педагогом народним у найглибшому розумінні цього слова, бо вчив народ і вчився в народі. Вся його педагогічна теорія пройнята духом народності, народними ідеалами, відображає найкращі здобутки народної навчально-виховної мудрості [5, с. 46].

За концепцією Григорія Савовича носієм національних цінностей є творча особистість. Самоідентифікація особистості тісно пов'язана з формами прояву творчих особистостей.

Особистість отримує національну визначеність лише включаючись у внутрішню структуру спільноти, сприймаючи діалектику етнічних і соціальних ролей особистості, яка реалізується за допомогою етнокультурних проявів, мови, релігії, мистецтва, історії, ідеології тощо [2, с. 129].

Г. Сковорода звертає увагу на те, що вирішальну роль у формуванні національної самоідентифікації відіграє ментальна свідомість, заснована на ментальних цінностях, до складу яких входять мова, мистецтво, релігія.

Основними складовими національно-патріотичного виховання є духовно-моральне виховання, військово-патріотичне виховання та громадянсько-патріотичне виховання.

Предметом уваги національно-патріотичного виховання є: національна ідея, національна культура, рідна мова, історія народу і держави, самовизначення та самоідентифікація.

Філософ завжди намагається дати людині (суб'єкту, спостерігачеві) гідність відповідального судження, здатність дивитися на світ суворим, науково правильним поглядом, керуватися власним розумом та досвідом [6, с. 13].

У філософській системі Г. Сковороди головне місце посідає теорія самопізнання, з якою мислитель пов'язує уявлення про душевну рівновагу, щастя, усвідомлення людиною сенсу її життя, її призначення і місця у Всесвіті. І максимально ефективного використання нею даних Богом можливостей, як наслідок. Ідея пізнання самого себе є домінантою всієї його творчості, всього життя. Основу своєї теорії самопізнання філософ шукав у давньоєгипетській та іудейській міфології, у творах античних філософів, у Святому писемі, духовних здобутках своїх попередників. У галузі морально-етичних поглядів Г. Сковорода дотримувався думки, що мета людського життя є щастя. Він вірив, що щастя потрібне кожній людині, і тому наука про нього є серед усіх інших найголовнішою [7, с. 224–225].

Виокремлення теми свободи у філософії Г. Сковороди та її дослідження є важливим для незалежності української нації, що пройшла тернистий шлях, перш ніж її здобути. Постать Григорія Сковороди та його погляди на свободу привертають до себе увагу також тому, що спонукав до духовного відродження нації, пробуджуючи її до боротьби за волю під час перебування в умовах кріпаччини. Для того, щоб відродити націю, слід в першу чергу зміцнити моральний дух та відновити духовність народу. Він прагнув свободи не від світу, а для можливості жити згідно зі своїми переконаннями, цінностями, уявленнями та знаннями.

У відомому вірші Г. Сковороди «De Libertate» йдеться про свободу, він обстоює права кожної людини. На його думку свобода є запорукою вільного розвитку людських чеснот і здібностей, основою суспільної гармонії, без якої не може утвердитись справедливість.

Г. Сковорода засуджував кріпосне право і всю феодальну систему разом з її правом і судочинством. Він зазначав, що суспільно-політичний ідеал – це республіка, оскільки в ній немає майнової нерівності, гноблення людини людиною.

Філософ відкидав такі форми державного устрою, як монархія та тиранія. До прикладу, він висловив свої антимонархічні погляди у 20-й пісні «Хто серцем чистий і душею» [8, с. 224–225].

Аналіз його творчості дозволяє стверджувати, що у Сковороди була оригінальна концепція права, хоча й не юридична, а філософська. Природне право представлено у нього не з позиції західноєвропейського раціоналізму, а з позиції символічної релігійної онтології, де акцент в обґрунтуванні права робиться не на формально-загальній, предметній стороні, а на внутрішній духовній сутності права [9, с. 102–104].

Людина стає духовно вільною, коли займається тим, що любить і до чого має здібності. Гармонійність людини і справи, якою вона займається, дарують їй особисту свободу. І в цій простоті полягає унікальність й геніальність формули щастя й свободи Григорія Сковороди. Образ «міри в житті», тобто свободи, «вольності», поет розвинув у пісні 12, де протиставив спокійне життя серед сільської природи міським реаліям, які «на море печалей пхнут»,

«в неволю горьку ведуть». Сковорода не визнавав життєвих марнот, не хотів «їздить за море», мати «красні одежі», ходити «за барабаном плінять города», добиватися «штатських санов» і «пугать мелочних чинов». Це не головне в житті, важливішим є відчуття свободи – якщо не суспільної, то принаймні внутрішньої. Такі відчуття він знаходить серед природи: «О дуброва! О свобода! / В тобі я начал мудріть» [10, с. 211].

На становлення української державності великий вплив має утвердження державної незалежності України через волю Бога, а, відтак, обов'язком людини є любов до своєї батьківщини та її народу [11, с. 134].

Принцип «сродності» Григорія Сковороди пов'язують з антеїзмом як рисою української ментальності.

Будь-яка форма державної влади, будь яка соціальна ієрархія є протиприродною, протибожественною, якщо вона не збудована за принципом «сродної праці». Сковорода сучасну йому бюрократично-кріпосну систему вважає порушеним божественним порядком, називає її «миром темним», «миром прескверним», а прогресуюче в ньому «срібололюбство», майнові крайнощі, самодурство та свавілля влади – шляхом до загибелі держави [12, с. 118].

Термін антеїзм походить від імені героя давньогрецької міфології Антея, який черпав свою фізичну, життєву силу у повній мірі тільки в разі контакту з рідною землею.

Григорій Сковорода вважав антеїзм спорідненістю етнічної спільноти із землею, природою, довкіллям загалом. Допоки людина має зв'язок з рідною землею вона не втрачає свої сили. Отже, державна політика національно-патріотичного виховання має бути спрямована на утвердженні любові до Батьківщини, рідної землі.

Шлях особистісного розвитку і морального вдосконалення на думку Г. Сковороди лежить через працю, освіту, науку. Лише завдяки їм можна досягти найвищого блага, звільнитися від всіх пороків і зла. Тому, становище людини в суспільстві має визначатися «сродністю», адже праця, за своєю природою, покликана супроводжувати все свідоме її життя, є органічною потребою здорової людини, не зіпсованої лінощами і дармоїдством [13, с. 41].

Суспільно-політичним ідеалом Г. Сковороди був образ «горньої республіки» («духовної республіки»), «християнської держави». У цій демократичній республіці, заснованій на засадах свободи, любові та рівності, відсутні майнова нерівність та експлуатація. Закони тут «противні тиранським» та спрямовані на забезпечення прав громадян. При заміщенні владних посад здійснюється принцип «сродної праці», що дозволяє найбільш гармонійно сполучати суспільні та особисті інтереси та підвищує якість державного управління [12, с. 119].

Григорій Сковорода розробив основні норми національної педагогіки, які визначаються через з'ясування ідеального образу українця, який має бути відмінний від ідеалу інших національностей. Ідеал українця повинен бути відмінним від ідеалу інших національностей. Якщо народ не має свого ідеалу, то він повинен взяти за зразок якийсь інший для наслідування. Проте при цьому слід враховувати реальності української нації та держави [14, с. 170–171].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Григорій Савич Сковорода до сьогодні є просвітителем нації. Сучасна концепція ефективного державного управління з орієнтацією на національний управлінський архетип має врахувати, ідеї та думки Г. Сковороди, які є актуальними і в наш час.

Дана тематика уможливіє, розвиток сучасних стратегій формування державної політики у сфері національно-патріотичного виховання. На нашу думку, необхідно виховувати націю з почуттям вкорінення націєтворчих задатків з почуттям власної ментально-особистісної траєкторії розвитку. Важливо не втратити ідентичність і духовні надбання своєї нації, яка має власну школу, представлену філософськими концепціями Григорія Сковороди.

Головною ідеєю його філософії є пошук шляху до «ідеального суспільства» яке пролягає через серце людини, її мораль, самовиховання та творчу працю. Перспективним вважаємо подальше вивчення проблеми національно-патріотичного виховання в філософських трактатах Г. Сковороди.

Список використаних джерел:

1. Мартинюк О.В. Національне виховання : теорія і методологія : метод. посіб. Київ : ІСДО, 1995. 160 с.
2. Кавалерова Н.А., Іванова Н.В. Філософсько-освітні горизонти Григорія Сковороди : монографія. Одеса : Астро-принт, 2010. 152 с.
3. Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів: колективна монографія / за заг. ред.: Ю. Остапця і М. Токаря. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2022. 560 с.
4. Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, прозові переклади, листи. Київ : Наукова думка, 1983. 261с.
5. Стельмахович М. Сковорода і народна педагогіка. *Початкова школа*. 1996. №1. С. 46–50.
6. Попович М. В. Роль філософії у духовному розвитку людства. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності* : зб. наукових праць : матеріали III Міжнар. наук.-теор. конф. Житомир : видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 10–16.
7. Сковорода Г. С. Повне збір. тв.: У 2 т.: Т. 1–2 / Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. 1973. 528 с.
8. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с.
9. Максимов С. І. Ідея природного права у світогляді Г. С. Сковороди. Харківські сковородинівських читання, присвячені 27-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди : зб. наукових праць : Харків : ХДУ, 1992. С. 192.

10. Сковорода Г. С. Вибрані твори в українських перекладах. / упоряд. текстів, передм. та прим. Л. В. Ушкалова. Харків : Веста : Ранок, 2003. 141 с.
11. Черній А. М. Сутність християнського гуманізму. *Аграрна наука і освіта*. 2003. № 1–2. С. 127–133.
12. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
13. Куц В. А. Григорій Сковорода про роль праці у розвитку особистості *Вісник НТУУ «КПІ». Сер. Філософія. Психологія. Педагогіка* : 2008. № 3(24). С. 39–41.
14. Кожолянко Г. Ідейно-педагогічні погляди Григорія Сковороди у контексті становлення і розвитку української нації в оцінці етнологів Володимира Шаяна. *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 170–172.

References:

1. Martyniuk O. V. (1995), *Natsionalne vykhovannia : teoriia i metodolohiia* [National education: theory and methodology] : metod. posib. Kyiv : ISDO. 160 p. [Ukraine]
2. Kavalerova N. A. and Ivanova N.V. (2010), *Filosofsko-osvitni horyzonty Hryhoriia Skovorody* [Philosophical and educational horizons of Grigoriy Skovoroda], Astro-pryntt, Odesa, 152 p. [Ukraine]
3. Yu. Ostaptsia and M. Tokaria (2022) *Uzhhorod Teoretyko-metodolohichni pidkhody do vyvchennia suspilno-politychnykh instytutiv ta protsesiv* [Uzhgorod Theoretical-methodological approaches to the development of socio-political institutions and processes], Polihraftsentr «Lira», 560 p. [Ukraine]
4. Skovoroda H. (1983), *Virshi, pisni, baiky, dialohy, traktaty, prytychi, prozovi pereklady, lysty*. [Poems, songs, fables, dialogues, treatises, parables, prose translations, letters], Naukova dumka, Kyiv, 261 p. [Ukraine]
5. Stelmakhovych M. (1996), *Skovoroda i narodna pedahohika*. [Frying pan and folk pedagogy], journal *Pochatkova shkola* [Elementary School], vol. 1, pp. 46–50. [Ukraine]
6. State University named after I. Franko (2011), *Rol filosofii u dukhovnomu rozvytku liudstva* [The role of philosophy in spiritual development], materials of the International scientific theoretical conference “*Tolerantnist yak sotsiohumanitarna problema suchasnosti*” [“Tolerance as a socio-humanitarian problem of modernity”], Zhytomyr, 10–16 p. [Ukraine]
7. Skovoroda H. S. (1973), *Povne zibrannia tvoriv* [Complete collection of works], In-t filos. im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy, 528 p. [Ukraine]
8. Skovoroda H. S. (1973) *Povne zibrannia tvoriv* [Complete collection of works], Scientific thought, Kyiv, 532 p. [Ukraine]
9. Maksymov S. I. (1992), “*Ideia pryrodnoho prava u svitohliadi H. S. Skovorody*” [“The idea of natural law in the worldview of H.S. Skovoroda”], materials of the *Kharkivski skovorodynivskykh chytannia, prysviacheni 27-richchiu z dnia narodzhennia Hryhoriia Savycha Skovorody* [Kharkiv readings of the Pandoninivskyi, dedicated to the 27th anniversary of the birth of Hryhoriy Savych Skovoroda], KhDU, Kharkiv. P. 192.
10. Edited by Ushkalova L. V. (2003), *Skovoroda H. S. Vybrani tvory v ukrainskykh perekladakh*. [Skovoroda H. S. Selected works in Ukrainian translations], Vesta, Ranok, Kharkiv, 141 p. [Ukraine]
11. Chernii A. M. (2003), “*Sutnist khrystyianskoho humanizmu*” [“The essence of Christian humanism”], journal *Ahrarna nauka i osvita* [Agrarian science and education], vol. 1–2, pp. 127–133. [Ukraine]
12. Demydenko H. H. and Petryshyna O. V. (2009), *Istoriia vchen pro derzhavu i pravo* [History of teachings about the state and law], Pravo, Kharkiv. 256 p. [Ukraine]
13. Kuts V. A. (2008) “*Hryhorii Skovoroda pro rol pratsi u rozvytku osobystosti*” [“Hryhoriy Skovoroda on the role of work in personality development”], journal *Visnyk NTUU “KPI”* [Bulletin of NTUU “KPI”], vol. 3(24), pp. 39–41. [Ukraine]
14. Kozholianko H. (2009), “*Ideino-pedahohichni pohliady Hryhoriia Skovorody u konteksti stanovlennia i rozvytku ukrainskoi natsii v otsyntsi etnoloha Volodymyra Shaiana*” [“Ideological and pedagogical views of Hryhoriy Skovoroda in the context of the formation and development of the Ukrainian nation in the assessment of ethnologist Volodymyr Shayan”], journal *Pytannia istorii Ukrainy* [Issues of Ukrainian history], vol. 12, pp. 170–172. [Ukraine]